

Günəl Bayramova⁵

RİTORİK FİQURLARIN KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ZAMAN ARDICILLIĞININ MƏKANDA REPREZENTASIYALARI

Təfəkkür tərzini kimi nəzərdən keçirilən ritorik fiqurlar ədəbi dil üçün spesifik olmasa da, ədəbi diskussiyalar üçün spesifikdir. Bu gün dünya dilçilik elmində ritorik fiqurların, yaxud tropların öyrənilməsi linqvistik-filoloji tədqiqatların tərkib hissəsi kimi önəm daşıyır. Qərb dünyasının bu böyük idrak anlayışlarına aid terminologiya və metodları klassik dünya ritorikasından qaynaqlanır. Təfəkkür və dillə bağlı olan bu elm sahəsinin məqsədi inandırıcı nitqi və səlis yazını formalaşdırmaqdır. Ritorik fiqurlar müxtəlif cür təsnif edilir. Ritorik fiqurların başında dayanan metaforaya bəxş heç də birmənalı deyildir. Bu gün metafora daha çox mental proseslərin lokomotivi rolunda çıxış edərək koqnitiv linqvistiklərin mahiyyətinin, mental məkanların koqnitiv və ya konseptual cəhətlərinin aşkarlanmasına xidmət edir. Aparıcı dilçilik cərəyanları tərəfindən troplar (ritorik fiqurlar, yaxud təfəkkür fiqurları) səmərələşdirilmiş ritorik nitq fiqurlarından daha çox mental əməliyyatlar kimi tədqiqat müstəvisinə çıxarılır. Ritorik sxemlər tez-tez troplar və təfəkkür fiqurları ilə qarşılaşdırılır. Bu məfhumların koqnitiv-funksional baxımdan araşdırılması bir çox mətləblərə aydınlıq gətirir (1, s.18-20).

Zaman ardıcılığının məkanda təqdim edilməsi metaforalarla olduğu kimi, universalilər və mədəni xüsusiyyətlərlə də sıx bağlıdır. Zamanı göstərmək üçün məkan metaforalarından istifadə etmək müxtəlif dillərin təcrübəsində mövcuddur. İngilis dilində zaman irəli-geri olaraq oxşəkili ardıcılıqla ifadə olunur: gələcək “irəli”, keçmiş isə “geri” olaraq ifadə olunur. Zaman şərtlənməsini ifadə etmək üçün lateral (sağ-sol – G.B.) əlaqələndirmənin aparıldığı dil yoxdur: şənbə günü bazar günündən əvvəl gəlir demək mümkündür, lakin şənbə günü bazar günündən solda gəlir deyilmir (2, s. 72). Nitqdə (bildiyimiz dillərdə – G.B.) lateral metaforaların mövcud olmamasına baxmayaraq, sübut olunmuşdur ki, insanlar qeyri-ixtiyari olaraq zamanı məkanda sağ-sol istiqaməti ilə əlaqələndirirlər (3, s.2-6). Bu istiqamətlər mədəniyyət fərqlərindən asılı olaraq dəyişir. Tversky uşaqlar və böyüklər arasında maraqlı bir tədqiqat apararaq (4) onlara ağ kağızlar təqdim etmişdir. İştirakçılar həmin kağız üzərinə səhər yeməyi və nahar şəkilləri olan yapışqanları (vərəqin mərkəzinə nisbətə) yapışdırılmalı idilər. İngilisdilli iştirakçılar səhər yeməyi təsviri olan stikerləri vərəqin sol tərəfinə, nahar təsviri olanı isə sağ tərəfinə yerləşdirdikləri halda, ərəbdilli iştirakçılar eyni təsvirləri əksinə istiqamətdə yerləşdirdilər. Lateral zaman-məkan əlaqələndirməsində bu mədəniyyətləarası fərq müxtəlif araşdırmalarda təsdiq olunmuşdur (http://www.ugr.es/~santiago/Ouellet-LeftRightTime_Visual_Auditory_-_2012.pdf). Zamanın irəli-geri istiqamətdə təsviri linqvistik metaforalarda təsbit olunur. Bu isə bizim bədənimizin qarşı tərəfində yer alan ayaq, əl, duyğu orqanlarımız sayəsində məkanda irəliyə doğru hərəkət təcrübəmizdən irəli gəlir.

Burada məkan, zaman, semantika məsələlərinə bir qədər aydınlıq gətirmək məqsədilə Herbert H.Clarkın “*Space, time, semantics and the child*” adlı tədqiqatına diqqət etmək istərdik. Çünki ritorik fiqurların koqnitiv xüsusiyyətlərinin və zaman ardıcılığının məkanda representasiyalarının dərk edilməsi üçün bu məqam xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Klark əvvəlcə, dilin öyrənilməsində ilk mərhələni təhlil etməyə çalışır. Bu sahədə son illərdə bir çox araşdırmalar aparılmış və dil öyrənmə mexanizmlərində nəyin innativ, nəyin isə sonradan qazanılan olması suallarına silsiləli cavablar axtarılmışdır. Innativ nəzəriyyənin əsas tərəfdarı, bildiyimiz kimi, Noam Çomski olmuşdur. N.Çomski güman edirdi ki, uşaqlar dil strukturlarını mənimsəmədə *aprior* biliyə malikdirlər. N.Çomskinin fikrincə, həqiqətən, dilə xas olan aspektlər innativ xarakter daşıyır. Bu isə o demək idi ki, qeyri-maddi ideyalar hansısa qeyri-müəyyən yollarla mənimsəmə prosesinə təsir edir, eyni zamanda innativ fərziyyə xüsusi sirlə bir keyfiyyətə malikdir. Lakin bilik aprior xarakterə malik olsa da mənimsəmə prosesində o, müxtəlif vasitələrlə inkişaf etdirilməlidir. Belə aprior biliyin heç nədən yaranmasını iddia etməkdənsə onun müxtəlif mənimsəmə mexanizmləri olan yaddaş, perseptiv bacarıqlar və s. kimi spesifik xüsusiyyətlərdən meydana çıxdığını nəzərə almaq lazımdır. Clark yazır: “...bu məqalənin əsas tezi odur ki, uşaq zaman və məkanla bağlı aprior biliklərin necə tətbiq edilməsini öyrənməklə ingilis dilində məkan və zamanla bağlı ifadələri mənimsəyir. Bu aprior biliklər özlüyündə dildə ayırdır və onlar heç də sirlə xarakter daşımır” (5, səh 28).

İnsanın zaman və məkan haqqında təsəvvürü onun hansısa dildə bu təsəvvürlər haqqında ifadələrinin formalaşmasından daha öncə mövcuddur. O, cazibə qüvvəsinə malik səth üzərində dünyaya gəlir və bəlli bir bioloji quruluşa (vertikal bədən, göz, qulaq, ağız və s.) malik olur. Bu bioloji quruluş öz-özlüyündə məkanla bağlı perseptual bacarıqları formalaşdırır. Klark belə perseptual-məkani *P-space* adlandırır. İnsanın məkanla bağlı təsəvvürləri onu əhatə edən təbii mühitlə əlaqədardır. Müəllif qeyd edir ki, insan bədənini vertikal müstəvidə sağ və sol hissəyə ayrılan təxminən simmetrik bölgüyə malikdir. Sağ və sol orqanlar bir-birinə müvafiq yerləşir. Və bədənin digər simmetriya xətti və ya müstəvisi yoxdur. Demək insanın P-space ölçüsü yalnız bir təbii simmetriya müstəvisindən ibarətdir ki, bu da sağ-sol bölgüsünə malik vertikal müstəvidir. Klark *P-space* məkandan bəhs edərkən onu Kartezian koordinat sistemi ilə müqayisəyə cəlb edir. İnsan bədəninin digər xüsusiyyətlərindən biri də onun daha çox ön simulyasiyalara meyilli olmasıdır. Duyğu üzvlərinin ön nahiyədə yerləşməsi bədənin vertikal perseptual quruluşunda ön və arxa sahələrin asimmetrikliliyini göstərir. Müşahidə etsək, görürük ki, vertikal məkanda digər obyektlərin də düzülüşü hissi-qavrayış baxımdan fərqlənir. Məs: yer səthindən yüksəkdə olan əşya və predmetləriyer səthindən aşağıda yerləşən obyektlərdən daha tez duymaq, görmək, hiss etmək, toxunmaq və eşitmək mümkündür. Qavrayışla bağlı olan bu assosiasiyalar həm də onu göstərir ki, iki fərqli istiqamətdə mövcud olan obyektləri insan müsbət və ya mənfi qiymətləndirə bilər. Zamanın irəli və ya geri olmasının digər bir bioloji fakta bağlılığı da onunla izah olunur ki, insan

hərəkət edən zaman irəli istiqamətdə addımlayır (5, s. 28-29). Zaman və məkanla bütün bu proseslərin mentalıqla bağlılığına heç bir şübhə ola bilməz.

D.Kasasanto gələcəkdə rastlaşacağımız obyektlərin bizim önümüzdə, ötüb keçdiyimiz obyektlərin isə arxada qaldığını qeyd edirdi. Çünki həyatda hərəkət etmək üçün irəli getmək lazımdır. Hər dəfə biz addımladıqca keçmiş ilə gələcək arasında əlaqə, demək olar ki, daha da güclənir. Müəllif zaman ardıcılığının sağ-solla əlaqələndirilməsinin yazılı dildən qaynaqlandığını güman edir. O yazır: “Yazan və oxuyan zaman biz gözlərimizi və diqqətimizi zamanda və məkanda bəzi dillərdə soldan sağa (məs: latin qrafikasında), bəzi dillərdə isə sağdan sola (məs: ərəb qrafikasında) hərəkət etdiririk. Müvafiq olaraq soldan sağa doğru oxuyanda biz sətirlərin sonuna (sağda yerləşən hissəyə) zaman baxımından daha gec çatırıq. Buna görə də bir çox dillərdə (ingilis, italyan, ispan və s.) zamanın inkişafında soldan sağa ardıcılıqla bağlı əlaqələndirilmə də aparılır. Orfoqrafiyanın mental zaman qrafikinə təsirini müəyyən etmək üçün R.Bottini və mən (D.Casacanto – *G.B.*) təcrübə apararaq hollanddilli iştirakçılara standart ardıcılıqda (soldan-sağa), əks istiqamətdə (güzgü əksi) və 90 dərəcə yuxarı və aşağı istiqamətdə müxtəlif cümlələr yazmağı təklif etdik. İştirakçılar standart orfoqrafiya qaydalarına uyğun yazılan temporal cümlələrlə bağlı mühakimə aparanda onların reaksiya tempi sağ-istiqamətli mental zaman ardıcılığına uyğun idi. Keçmişlə əlaqəli cümlələrə (məs: bir gün əvvəl – a day earlier) daha tez sol əllə, gələcəyə aid olan cümlələr (məs: bir il sonra- a year later) sağ əllə daha tez yazıldı. Bir-neçə dəqiqə əks istiqamətli tapşırıqlardan sonra iştirakçılar əks istiqamətli reaksiya tempi nümayiş etdirməyə başladılar. Onların implisit mental zaman qrafiki alt-üst olmuş, standart orfoqrafiyadan 90 dərəcə yuxarı və aşağı istiqamətə yönələn hallarda isə iştirakçıların mental zaman qrafiki müvafiq olaraq yuxarı və aşağı yönəlmişdi” (6, s.56).

Müəllifə görə, iyerarxiyanın ən yüksək hissəsində spesifik fərziyyələr ailəsindən ibarət olan hiperfərziyyə (overhypothesis) dayanır. Bu zaman hiperfərziyyə belə ola bilər: “zamanın inkişafı (zaman ardıcılığı) xətti (yəni xətti ardıcılığa tabedir –*G.B.*) məkan dəyişikliyinə uyğun gəlir”. Bu uyğunluq ya uşaqların hərəkət edən obyektlərdə zaman və məkan əlaqəsini müşahidə etməsi zamanı öyrənilə, ya da innativ ola bilər. Güman olunur ki, zaman və məkan arasında hiperfərziyyə assosiasiyaları bütün mədəniyyətlər üçün universal xarakter daşıyır və müxtəlif istiqamətli (omnidirectional), çünki hərəkət edən obyektlər müxtəlif istiqamətlərdə nə qədər uzaqlaşsınsa bir o qədər çox zaman keçir. Uşaqlar müəyyən istiqamətlə bağlı mədəni təcrübəyə məruz qaldıqda onlarda konkret bu istiqamətlə bağlı üstünlük yaranır. Hollandiyalı uşaqlar üçün oxuma və yazma təcrübəsi konkret fərziyyəyə dəlalət edir “Zamanın inkişafı sağa doğru xətti dəyişməyə uyğun gəlir”. Və onlarda bu fərziyyə digər oxşar fərziyyələr arasında daha üstün mövqə qazanır. Təcrübə zamanı fərqli orfoqrafiya qaydaları iştirakçılardan bəzisinin zaman-məkan hiperfərziyyə əlaqələndirməsinə o qədər təsir etmişdi ki, onlarda ənənəvi təcrübələrə əsaslanan assosiasiyalar hətta bir neçə dəqiqəlik arxa plana keçmişdi (6, səh 57).

Erek Koç göstərir ki, dildə koqnitiv sistem kimi dərk edilən ritorika semantikada ornament (zinətləndirmə - *G.B.*) qismində çıxış edir. Bu yanaşma semantik yerdəyişmənin agentləri kimi tropların funksiyasını bir kənara qoyur (7, s.XX). Metaforanın üslubun bir xüsusiyyəti kimi müəyyən olunması ideyası ilə razılaşmaq olmaz. Metafora adı altında bəzən bütün üslub fiqurları nəzərdə tutulsa da, yaxud metafora spesifik ritorik fiqur kimi götürülsə də, koqnitiv yanaşma zamanı metafora təfəkkür fiquru kimi nəzərdən keçirilir (8, s.51-52). Koqnitiv elm əsrində ritorikanın əhəmiyyətindən danışan J.Fahnestok ritorik fiqurların semio-koqnitiv xüsusiyyətlərinin araşdırılması üçün azacıq da olsa, ip ucları verir. Müəllif dolayısıyla zaman ardıcılığı, mental məkanlar haqqında bir sıra məqamlara toxunur (9). D.Kasasanto daha çox semio-koqnitiv pozisiyadan çıxış edərək dil nisbilyi nəzəriyyələrinin analoqu kimi bədən nisbilyi nəzəriyyəsini təklif edir. Fərziyyəyə görə, beynimizin tutumu (mahiyəti – *G.B.*), qismən bizim ətraf mühitlə olan fiziki əlaqəmizdən ibarətdir. Müəllifin gəldiyi qənaətə görə, müxtəlif bədən quruluşuna malik olan insanlar öz yaşadıkları ətraf mühitlə sistemik olaraq fərqli əlaqədə olurlar. Buna görə də insan fikirlərinin saysız-hesabsız aspektləri onların bədən xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişir. “Çox vaxt yaxşı şeylər müxtəlif dil və mədəniyyətlərdə sağ tərəflə, pis şeylər isə sol tərəflə assosiasiya olunur. Bu assosiasiyalara “o mənim sağ əlimdir”, “yuxudan sol ayağı üstündə qalxmaq” (my right-hand man, two left feet-yöndəmsiz adam mənasında) kimi müsbət və mənfi konnotasiyalı söz birləşmələrində (idiomlarda) rast gəlinir (11). İnsanlar bu anlayışları həm də dildən kənar konseptuallaşdırır. Solaxaylar və sağ əl vərdişləri olanlar fərqli seçim edirlər. Adətən, insanlar sağ tərəfdə yer alan təklifə üstünlük verirlər, solaxaylarda isə bu əks göstəriciyə malikdir. Bu vəziyyət jestikulyasiya olmadan da, yəni təkcə nitqə də müşahidə olunur. Beş yaşlı uşaqlar məkanda mövqeyə görə qiymətləndirmə apararkən çox vaxt özlərinin dominant tərəflərində olan heyvanları daha ağıllı və şirin hesab edirlər (Casacanto və Henetz 2012). Təcrübədən kənar da dominant tərəfin “yaxşı” ilə assosiasiya olunduğunu solaxaylarda və sağ əl vərdişlərinə (sağ əllə yazanlarda – *G.B.*) malik olanların nitqində və jestlərində müşahidə etmək mümkündür 2004/2008-ci illərin prezident seçkiləri ilə əlaqədar debatlar zamanı iki namizədin (Corc Vaşinqton Buş, Corc Kerri) nitqində müsbət fikirlərin sağ əl hərəkəti ilə, mənfi fikirlərin isə sol əl hərəkəti ilə müşayiət olunduğunu, digər iki namizəddə (solaxay) isə (Con Makkeyn, Barak Obama) əks hərəkətlərlə müşayiət olunduğunu görmək olardı” (6, s. 57-58).

Bir-neçə dəqiqəlik fərqli hərəkət təcrübəsi insanlarda məkan və emosional durumla bağlı olan qapalı assosiasiyaların dəyişməsinə səbəb ola bilər. Lateral məkan və vəziyyət əlaqələndirməsi əsasında yaranan mental metaforalarla bağlı hiperfərziyyə belə ola bilər: “Məkanın sərbəst tərəfi yaxşıdır”. Sağ əllə yazanlar dominant sağ tərəflə daha sərbəst hərəkət etdiklərindən onlarda konkret olaraq “məkanın sağ tərəfi yaxşıdır” fərziyyəsi üstün mövqedə dayanır, solaxayların hərəkət təcrübəsində isə sol məkan sərbəstliyi gücləndiyindən “sol tərəf yaxşıdır” fərziyyəsi üstün mövqedə dayanır. Bu zaman yaddaş şəbəkəsində “sağ” və “yaxşı” və ya “sol” və “yaxşı” asso-

siasiyaları digər assosiasiyalara nisbətən daha da güclənir və arxa planda qalan zəif assosiasiyalar isə itirilmir və ona görə də yeni hərəkət modellərinin təsiri ilə dərhal üzə çıxır.

D.Casacanto qeyd edir ki, insanların öz əllərindən istifadə etməsi ilə onların “yaxşı” və ya “pis”i qapalı şəkildə fərz etməsi arasında səbəb əlaqəsi var. Ümumilikdə, daha sıx əlaqə daha müsbət hiss və dəyərləndirməyə yol açır: insanlar bir şeyi rahat başa düşdükdə və ya münasibətə girə bildikdə o haqda daha müsbət fikirdə olurlar (Ping və başqaları, 2009). İnsanların çoxunda bir tərəf dominantdır və buna görə də onlar daha çox bir tərəflə fiziki mühitlə qarşılıqlı əlaqədə olurlar (6, s.59-60).

Bu nümunələr müxtəlif lingvistik, mədəni və fiziki təcrübələrdən yaranan oxşar mnemonik proseslər vasitəsilə mental metaforaların yaranma formasını izah edir. Erkən ontogenetik mərhələdə (bəlkə də filogenetik mərhələdə) qurulan mənbə-hədəf assosiasiyalar ailəsi təbii aləmdə mövcud olan mənbə və hədəf sahələr arasında müşahidə oluna bilən əlaqələrin cəmini əks etdirir. Bu ailənin ayrı-ayrı üzvləri fərdin dil, mədəniyyət və fiziki təcrübələri sayəsində güclənir. Nəticədə digər üzvlərlə bağlı assosiasiyalar zəifləyir (12). Uzunmüddətli yaddaşda assosiasiyalar arasında gedən bu rəqabət prosesi bir ailəyə aid assosiasiyaların niyə eyni vaxtda aktiv olmamasının səbəbini izah edir. Buna görə də yuxarıda aparılan təcrübələrdə holland dil daşıyıcılarının səs haqqında representasiyaları yalnız bir növ yüksək konseptuallaşma ilə aparıldığı halda, uşaq təfəkküründə eyni növ representasiya hər iki assosiasiyada eyni şəkildə üzə çıxır (Dolscheid et al. 2013; Dolscheid et al. 2014).

Biz mental metaforaların dil, mədəniyyət və ya fiziki təcrübə modellərinin ümumi mexanizmlərindən yaranmasını anlamağa çalışaraq, öz düşüncələrimizin mənbəyini, təfəkkür fərqlərini, mental varlığımızı daha yaxşı dərk edə bilər və tam cəsarətlə iddia edə bilərik ki, koqnitiv elmlər müstəvisində nəzərdən keçirilən ritorik fiqurlar koqnitiv xüsusiyyətləri ehtiva edərək təfəkkür fiqurlarına çevrilir, zaman ardıcılığını izləyərək konseptuallaşmanın aktiv iştirakçılarna çevrilirlər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramova G. Ritorik fiqurlar: sxemlər və troplar // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. BDU, 4(108). Bakı, 2018, s. 18-21.
2. Kovecses Z. *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford University Press, 2010, 400 .
3. Cienki A. Metaphoric gestures and some of their relations to verbal metaphoric expressions. In Jean Pierre Konig, ed., *Discourse and Cognition: Bridging the Gap*, 189–204. Stanford, Calif.: CSLI (Center for the Study of Language and Information).
4. Kanevski M. *Advanced Mapping of Environmental Data*. John Wiley & Sons, 2013..
5. Clark H. Space, time, semantics and the child / T.Moore (ed.). *Cognitive development and the acquisition of language*, New York: Academic Press 1973, pp. 27-63.
6. Casacanto, D. The hierarchical structure of mental metaphors / In B. Hampe (Ed.), *Metaphor: Embodied cognition and discourse*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. pp. 46-61.
7. Koch E. *Pascal and Rhetoric: Figural and Persuasive Language in the Scientific Treatises, the Provinciales, and the Pensées*. Rookwood Press, 1997. 199 p.
8. Brow E., Asher R., Simpson J. *Encyclopedia of language & linguistics*, Tom 1. Elsevier, 2006.
9. Fahnestock J. *Rhetoric in the age of cognitive science. The viability of Rhetoric*. Graff Richard. Ed. New York Press, 2005, 159-179.
10. <https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1525/aa.1968.70.3.02a00060>
11. http://www.casacanto.com/papers/Casacanto_2017_HMMT.pdf
12. https://www.researchgate.net/publication/26361108_Philosophy_in_the_Flesh_The_Embodied_Mind_and_Its_Challenge_to_Western_Thought
13. <http://serbal.pntic.mec.es/~cmunoz11/interview.pdf> the Panglossian paradigm

Когнитивные особенности риторических фигур и пространственные представления временных последовательностей РЕЗЮМЕ

В лингвистических литературах риторические фигуры классифицируются по-разному. Метафора во главе риторических фигур не является однозначной. В современной лингвистике метафора служит локомотивом психических процессов и помогает раскрыть сущность когнитивной лингвистики, когнитивные или концептуальные аспекты ментальных пространств. Тропы (риторические фигуры или фигуры мышления) чаще рассматриваются как умственные операции, чем рационализированные риторические фигуры со стороны ведущих лингвистических тенденций. Риторические схемы часто сравниваются с тропами и фигурами мышления. Когнитивно-функциональное изучение этих понятий разъясняет многие источники. В статье рассматриваются когнитивные особенности риторических фигур и пространственное представление временных последовательностей. Автор приходит к выводу, что риторические фигуры, рассматриваемые в когнитивной науке, трансформируются в модели мышления с когнитивными особенностями и становятся активными участниками концептуализации времени.

Cognitive features of rhetorical figures andspatial representations of temporal sequences

SUMMARY

In linguistic literature, rhetorical figures are classified in different ways. The metaphor at the head of rhetorical figures is not unambiguous. In modern linguistics, the metaphor serves as a locomotive of mental processes and helps